

Политическа извънредност без Карл Шмит: коронавирусът и либералната демокрация

Извънредното положение, въведено на 13 март 2020 г. в България, дава възможност да анализираме напрежението между идеята за правовата държава и необходимостта от ограничаване на правата на хората за постигане на определени общественополлезни цели. В случая ставаше дума за опазването на здравето на хората в ситуация на пандемия от коронавирус – COVID-19. Анализът трябва да започне с уговорката, че краят на историята все още е неясен. В момента на писане сме в началото на втората година на кризата, която се проточи по-дълго от очакваното. Досега в България бе въведено само веднъж извънредно положение и то не беше продължено след 13 май 2020 г., макар че доста от мерките или поне възможността за налагане на карантинни ограничения се запазиха в промени на обикновените закони.

Основният извод, който може да се направи от развитието на нещата дотук, е, че извънредното положение не бе край на либералната демокрация, нито се превърна в някакъв особен концептуален или теоретичен проблем за нея. То може да бъде и бе инкорпорирано в демократичната правова държава при спазването на две най-общии условия: временност и пропорционалност на необходимите мерки.

От тази гледна точка възгледите като този на Карл Шмит, че изключителната ситуация разкрива „истинския“ политически суверен, който далеч не е демократичен, процедурен, избран конструкт, не получиха емпирично потвърждение. Извънредността – в конкретния случай с коронавируса – не показва някакъв принципен дефект на демокрацията. По-скоро стана ясно, че тя може да бъде част от демократичната процедурност в Европа, Северна Америка, Австралия, Япония и т. н. Разбира се, имаше и частични изключения като Унгария, където автократични лидери въведоха неограничени във времето извънредни мерки. Но дори Виктор Орбан се върна към някакъв демократичен минимум още през 2020 г., след като поразпали въображението на привържениците си, виждащи в него своя харизматичен спасител дори и по теми на здравеопазването.

Като цяло обаче кризата с коронавируса по света не даде някакъв явен бонус на персоналистките лидери и популистките водачи – всъщност и Тръмп, и Путин – двата символа на политическия персонализъм – не се справиха добре с ограничаването на разпространението на заразата, като към тяхната група можем да причислим и харизматика Борис Джонсън. Тръмп загуби президентските избори в САЩ отчасти заради коронавируса. Нито пък авторитарните режими като Китай се справиха с изпитанието по-

добре от демокрации като Австралия или Южна Корея. От тази гледна точка авторитаризмът не може да твърди, че е по-ефективен в извънредна ситуация – аргумент, на който Карл Шмит доста е разчитал.

1. Защо Карл Шмит?

Името на Карл Шмит винаги излиза като водещо, когато стане дума за извънредност в политиката.^{@1ⁱ} Това е така, защото теорията му представлява фундаментална критика на либералната демокрация: всяка криза в либералната демокрация се интерпретира от нейните опоненти като симптом на нейния край и демонстрация на нейната принципна неадекватност. След краха на комунизма през 1989 г. в Източна Европа Карл Маркс – традиционното знаме на борбата срещу буржоазната демокрация – поне временно отстъпи своите позиции, което даде възможност на Шмит да заеме територията на пророк на краха на съчетанието между либерализъм и народовластие.

Антагонизмът в политиката

Преходът от Карл Маркс към Карл Шмит се улеснява от следния феномен – и двамата имат конфронтационна, антагонистична концепция за политиката, която е радикална, критична интерпретация на идеи, наследени от Аристотел и Русо.

Аристотелианската традиция предполага, че властта – асиметрично отношение между управник и подчинен – може да се упражнява легитимно само в общия (обществения) интерес. Аристотел е и един от първите, които смятат, че демократична легитимна власт е възможна: ако мнозинството е водено от обществените интереси, а не само от собствените си егоистични мотивации, демокрацията престава да бъде власт на тълпата и се превръща в политея^{@2ⁱⁱ} – най-доброто от всички възможни управления.^{@3ⁱⁱⁱ} Русо покъсно ще използва същата идея, за да прокара разликата между „общата воля“ (мнозинство, водено от общия интерес) и „волюта на всички“ (мнозинство, конструирано като съвпадение на егоистични интереси): общата воля е това, на което според Русо трябва да стъпва *всяко* легитимно управление. В модерната епоха – поради аргументи, сходни на този на Русо – демокрацията става не само най-доброто от легитимните управления, а започва да се налага като минимален стандарт за легитимност.^{@4^{iv}}

От Аристотеловата традиция и русоистките ѝ доработки следват два ключови извода, които са централни и в съвременната либерална демокрация. Първо, общественият интерес е възможен и постижим. Второ, плурализмът не трябва да бъде елиминиран чрез насилие, за да бъде осъществено общото благо. Възможно е разбирателство, договаряне и постигане на базово съгласие по ключови въпроси. И в крайна сметка от Аристотеловата традиция следва, че властта не трябва да *елиминира* плурализма на обществото, а просто да се стреми да действа в интерес на всички (като регулативен идеал).

Карл Шмит и Карл Маркс са може би най-важните критици на Аристотеловата концепция за властта. И двамата си приличат по това, че за

тях политиката не е търсенето на обществения интерес и управлението в негово име, а сблъсък, конфронтация, насилие и доминация. Маркс е по-радикален, защото той е анархист: смята, че властта – като асиметрично отношение на по-силен и по-слаб – е преходен, временен феномен, който изобщо няма да е необходим в идеалното комунистическо общество.@5^v Това е така според него, защото в комунизма няма да има частна собственост върху средствата за производство, няма да има класи и няма да има частен интерес в икономиката. От това пък следва, според неговата доктрина, че няма да има конфликти и нужда от власт, която да ги разрешава. Властта, антагонизмът е присъщ само за класовите общества, а в тях *легитимна власт* така или иначе няма: има доминация на една класа над друга – налагане на един частен интерес над друг.

Шмит споделя антагонистичната концепция за властта, но за разлика от Маркс той е апологет на властта, а не анархист по нормативни възгледи. Той скъсва с Аристотеловата традиция по-друг начин – запазва идеята за необходимост на легитимната власт, но отрича, че тя е възможна в едно плуралистично общество. Политиката за Шмит е сблъсък на „приятел и враг“, сблъсък, който очертава границите на самата политическа общност.@6^{vi} Осъществяването на общия интерес е възможно само когато общността е изградена от приятели и „прочистена“ от врагове.@7^{vii}

И тук идва следващата важна критика на Шмит към либералната демокрация. В една общност от приятели, представителството@8^{viii} на общия интерес е винаги „съдържателно“ – лидерът персонифицира този интерес по пряк начин и не е необходимо гражданите да „конструират“ този интерес във формални процедури като гласуването.@9^{ix} Лидерът се излъчва по „естествен“ път – с акламация, народно доверие и любов. Филмът на Лени Рифенщал „Триум на волята“@10^x е добра илюстрация на немската всенародна „акламация“ на Хитлер като фюрер на нацията. Идеята – и на Шмит, и на Рифенщал – е, че самата общност се персонифицира във и чрез своя лидер.@11^{xi}

Тази концепция за властта е до голяма степен мистична и разчита на социологията на необяснимото – Макс-Веберовото понятие за „харизма“, чрез което една общност натовазва дадена личност със свръхестествени качества.@12^{xii} Мистиката може да бъде донякъде избегната, ако се приеме, че харизмата може да бъде конструирана чрез концентрация на власт, контрол върху масовите медии и интензивна, креативна пропаганда,

какъвто е и самият филм на немската режисьорка от времето на Третия райх.

Концентрацията на властта: необходимостта от Левиатан

Следващата характеристика на концепцията на Шмит за властта е централна във връзка с извънредната ситуация и обяснява защо той настоява за персонализация на властта – концентрацията ѝ в една личност.^{13xiii} Шмит не е оригинален в това настояване, а използва добре познатия Хобсов рефрен: за да се запази мирът вътре в една общност, е необходим чудовищен суверен – Левиатан – който да всява страх сред всеки дръзнал да му се противопостави. Левиатанът е цената, която обществото трябва да плати, за да не изпадне в състояние на гражданска война. Политическият плурализъм и политическите свободи се жертват, но за тяхна сметка обществото получава мир и защита от вътрешни и външни неприятели.

Шмит подобно на Хобс счита, че диктатор с неограничена власт е необходим като базов гарант на мира в общността. Именно този единен, персонализиран Левиатан е суверенът, който става ясен в извънредна ситуация, в която не може да се действа по рутинни правила. Либералната демокрация според Шмит с разделението на властта и процедурните си усложнения е просто пречка пред Левиатан, която лесно бива премахната в една истинска криза. Опитът на немците с Ваймарската република като че ли потвърждава тази мрачна теория. Но САЩ се справят с Голямата депресия от 30-те години, без да преминат към диктатура, и дори през Втората световна война не преустановяват провеждането на избори. Във Великобритания партиите се съгласяват да не провеждат общи избори по време на военните действия, но частични избори за британския парламент има дори между 1939 и 1945 година, а Чърчил губи общите избори веднага след края на войната в Европа.

Изключението от правилата

Концепцията на Шмит за властта разчита на един факт, характерен за всяка правова система: предварително зададените правила не могат да обхващат всички възможни ситуации. Както Hart (1994) е демонстрирал, правото е езиков феномен и всяко правно понятие има добре дефинирано ядро и неясна периферия. *Всяко* понятие може в определени ситуации да се окаже проблематично: забраната за кучета в ресторанта например може да се тълкува по различни начини в казуса на човек, решил да внесе препарирани ротвайлер в заведението.

Докато Харт смята неизбежната неопределеност на правото за факт от живота, с който трябва разумно да се съобразяваме, Шмит извлича драматични последици от него: тъй като при екзистенциална криза за общността правото няма да е от помощ, необходима е личност, която да взема решенията. „Децизионизмът“ на Шмит в политиката, който го тласка към одобрението на фюрери и автократи, е директно следствие от една характеристика на правовите системи, която изглежда тривиално следствие на свойствата на езика.

Трябва да е ясно обаче, че сама по себе си „изключителността“ спрямо правилата не оправдава даването на концентрирана власт в ръцете на един човек да решава в „извънредната ситуация“. Решенията може да следват система на разделение на властите и съответните ограничения. Харт например (а и ученикът му Джоузеф Раз@14^{xiv}) виждат в неопределеността на правото индиректно оправомощаване на съдиите да вземат дискреционни решения: съдът не може да отхвърля казуси поради неяснота в правото, следователно е оправомощен да взема решения дори когато има неопределеност. Подобна логика може да бъде приложена и към всяка извънредна ситуация – решение трябва да се вземе, но то може да се вземе и в утвърдената схема на разделение на властта.

От тази гледна точка Шмит не добавя нещо по-съществено като аргумент срещу либералната демокрация и разделиението на властите от Хобс. Критиката на Шмит изцяло зависи от приемането на Хобсовата аргументация – че автократичен Левиатан е необходим за спасяването на политическата общност.

Приятели и врагове извън общността

За Шмит и международната политика – всъщност най-вече тя – е сблъсък на приятели и врагове.@15^{xv} И то екзистенциален сблъсък, в който враговете трябва просто да бъдат елиминирани. Странно е, че мнозина – като Агамбен например – видяха в здравната криза възможност за реабилитация на Шмитовите критики на демокрацията.@16^{xvi} Но същевременно не се обръща внимание на факта, че поне в международен план Шмитовата концепция е абсолютно неприложима: ако враговете ти бъдат поразени от коронавируса, няма как и ти да се спасиш. Изоляцията на политическите общности една от друга е все пак временна мярка, която е приложима, докато се извърши ваксинация или се намери лекарство за инфекцията. Но ако вирусът не се третира глобално, то той ще мутира, ще се адаптира към ваксини и ще инфектира и тези, които смятат да се спасяват сами. Шмитовата концепция може да се окаже самоубийствена в една такава ситуация.

2. Шмитови тенденции в либералната демокрация@17^{xvii}

Въпреки тези общи бележки българският, а и световният опит показва, че извънредността може да създаде рискове за демокрация. Потвърждава ли това теорията на Шмит? Може ли да се твърди, че всяка криза тласка демокрациите в посоката, описана от Шмит. Ако кризата е достатъчно сериозна (екзистенциална), тогава демокрацията се пречупва.

Ето един списък от първоначални (Шмитови) симптоми на ерозия на демокрацията:

Концентрация на власт. Изпълнителната власт и нейният лидер (министър-председател или президент) концентрират допълнителна власт. С извънредни мерки те придобиват възможност да се намесват пряко в живота и бизнеса на почти всички хора. Затварянето на учреждения и

фирми, изпращането на данъчните и други служби е най-видимата страна на въпроса. Налагането на забрани за пътувания, както и на търговски забрани са мерките с по-дългосрочни последици. Може би най-важните правителствени действия в настоящата извънредна ситуация са свързани с подпомагането на определени бизнеси и компании да се справят с икономическите трудности. Както в България, така и в други държави правителството разполага със значителни дискреционни фондове, които може да използва в подобни ситуации дори без разрешение от страна на парламента.

Контролът на парламента върху изпълнителната власт отслабва. Извънредната ситуация прави парламентарните дебати и дейността на опозицията по-невидими. Парламентаристите не разполагат с пълната информация в реално време за разлика от изпълнителната власт и нейните „кризисни щабове“. Докато картината се изясни, правителството на практика действа извън надзора на демократичните си представители.

Намален плурализъм. Други управленски приоритети биват изместени от кризисната ситуация дори когато това не е необходимо. При намален парламентарен, граждански и медиен контрол върху изпълнителната власт спорни и направо грешни решения на изпълнителната власт лесно може да минат под радара на здравия разум.

Големи управленски дефекти остават скрити зад коронавируса. В български контекст важни скандали, предшестващи епидемията, просто бяха забравени. Водната криза в Перник на практика слезе от дневния ред и в суматохата беше построен тръбопровод, в чиято функционалност дори министърът на екологията се усъмни. А темата със скандалите около премиера беше замечена по време на извънредното положение.

Може да се стигне до излишна наказателна репресия. Като цяло съдебният контрол върху действия на прокуратура и полиция може да отслабне или да се забави с оглед на извънредната ситуация. Стигна се до куриозен случай, в който прокуратурата повдигна обвинение на председателя на фармацевтичната асоциация Асена Стоименова за това че тя алармира за проблеми в снабдяването с медикаменти.

Популистският@18^{xviii} потенциал в политиката нараства. Доналд Тръмп в САЩ първоначално затвори границата за европейци в желанието си да прати съобщение, че проблемът не е „негов“. По принцип коронавирусът трябва да е някаква спирачка спрямо политическо говорене, което се води от това, което хората искат да чуят. Туитовете и речите на Тръмп от началото на кризата показаха, че тази спирачка не навсякъде се е задействала обаче. У нас спирачката на популизма също доста рядко се използва. Борисов например в началото на кризата съобщи, че едва ли някога ще научим „коя гад“ е пуснала вируса.@19^{xix} Смисълът на това съобщение бе да покаже, че премиерът мисли сходно на голяма част от населението – конспиративно.

Кризата има потенциал да нанесе удар върху идеята за европейска интеграция. Първосигналната реакция бе, че свободното придвижване способства разпространението на вируса и затова трябва да бъде спряно. Временни ограничения за пътувания, разбира се, не само бяха допустими, но и задължителни. Въпросът беше как те да не прераснат в цялостно преосмисляне на общото пространство на свободно движение на хора, стоки, капитали и услуги, което е и голямо достижение на европейците. Нещо повече, ЕС и Съветът на Европа като наднационални организации са едни от най-важните гаранции за защита на универсални права на нашия континент. Тяхното отслабване би бил сериозен индиректен удар върху защитата на правата, особено в държавите от Източна Европа.

Тези тенденции безспорно бяха и са налице с оглед на здравната ситуация в страната. Но те трудно могат да бъдат тълкувани като доказателство за общата визия на Шмит за властта. Първо, по отношение на властта и политиката като конфликт и неговото елиминиране, ковидкризата по-скоро потвърди Аристотел. Дори при голямо разделение на мнения за това какво е опасно и какво трябва да се прави демокрациите търсиха и намериха път към общия интерес – някои по-успешно от други. Плурализмът не пострада особено, нито пък се стигна до прочитстването на общности от вътрешни врагове, имащи различна визия за това какво трябва да се прави: кавгите в социалните мрежи и разприятеляването в тях се случиха, разбира се, но това е по-скоро водевилен вариант на Шмит. Ваксъри, антиваксъри, конспиратолози и медицински експерти, общо взето, спореха и спорят непрестанно. Ефектът от този плурализъм не е еднозначен, но пък няма и индикации, че обществата, в които плурализмът е ограничен, се справят по-добре с кризата. Русия например и като заболяемост, и като ваксинационна политика не е по-добре от европейските демокрации, да не говорим за страни като Австралия, Япония и Южна Корея.

Концентрация на власт (временна) имаше, но демокрациите останаха много далеч дори от минималистична версия на Хобсов Левиатан. В много демокрации се проведеха и ключови избори: в САЩ имаше и знакова промяна на властта по време на кризата.

И накрая решенията в извънредната ситуация не разкриха скрити суверени, а запазиха доста сложна система на разделение на властта. Там където имаше проблеми с автократични тенденции, те се проявиха и по време на кризата – в Унгария например. Но дори там ситуацията трудно може да се определи като драматично по-лоша отпреди кризата: Виктор Орбан не се възползва от дадената му от парламента неограничена във времето власт.

Може би просто ковидкризата не е екзистенциална? Не е достатъчно сериозна, за да тества модела на Шмит? Тук някаква твърда теория няма обаче. За някои общества, както беше споменато, Голямата депресия от 30-те и Втората световна война не са били достатъчно екзистенциални кризи, за да се разделят с демокрацията. За други общества далеч по-маловажни събития са водели до скъсване с плурализма и политическата свобода – например при деветнадесетомайският преврат в България през 1934 г.

Проблемът е, че кандидат-диктатори винаги има и за тях всяка криза е възможност, която не бива да се пропуска. Но още по-фундаментално възражение на Шмитовият модел е, че не е ясно защо диктаторът по дефиниция е *решение* на кризата. В какъв смисъл Хитлер е бил решение на кризата в Германия от 30-те години? Та само 12 години по-късно страната преживява най-голямата разруха в историята си след 30-годишната война от XVII век, когато губи половината от населението си. Големият проблем е, че Шмит смесва елиминирането на плурализма и вътрешната опозиция с „решение на кризата“: да, когато се спре разговорът за определени проблеми, на мнозина те могат да изглеждат като изчезнали. Неслучайно подобен режим има нужда от специално министерство на пропагандата.

3. Българският опит с извънредното положение: началото, паниката и опасността от свръхреакция@20^{xx}

В следващите две секции българската извънредност е анализирана теморално. Всеки от времевите интервали – началото и завършекът на извънредното положение – повдига отчасти различни въпроси. Тези времеви интервали се характеризират и с известна асиметричност: докато в края се знае, кога е било началото, в началото на извънредността крайт не е съвсем ясен. Тази неяснота е и един от най-важните стимули за несъразмерни и понякога панически реакции. Овластяването на паниката и управлението на масовия страх е ключовият проблем, който извънредността повдига в демократична среда. Уплашените хора по-лесно се разделят със своите права.

Разпространението на коронавируса в Европа безспорно бе извънредна ситуация, в която, за да запазят начина си на живот дългосрочно, хората трябваше да го променят доста радикално поне краткосрочно. Тази промяна доби сериозни политически измерения, които засегнаха както националните държави, така и ЕС.

В началото на март 2020 г. СЗО обяви коронавируса за пандемия. Канцлерът на Германия Меркел направи прогноза, че 60-70% от германците ще бъдат заразени. По информацията, с която светът разполагаше тогава, се смяташе, че около 5% от заразените ще имат нужда от интензивни болнични грижи. На базата на китайския опит се разпространяваха изчисления, че смъртността може да достигне между 2-4%, което доведе до катастрофични прогнози за пандемията. Най-богатата провинция на Италия – Ломбардия – демонстрира, че дори много развита система на здравеопазване не може да се справи напълно с едно бързо и безконтролно разпространение на болестта. И китайският опит, и италианският показаха едно: необходимост от драстични ограничения на движението (карантина) и сериозно увеличаване на капацитета на здравните служби.

В България случаите в началото на март 2020 г. бяха силно ограничени и непосредствено преди обявяването на извънредното положение на 13 март имаше само един, завършил фатално. Това даде надежда, че с карантинни мерки масова епидемия може да бъде избегната.

Още в началото стана ясно, че извънредността на ситуацията лесно може да стане извинение за излишни ограничения на граждански и политически свободи, както и за неоправдана държавна намеса в личния и стопанския живот на хората. Показните акции на полиция и прокуратура в търговския комплекс „Илиянци“ бяха учебнически пример за подобни авторитарни по своя характер действия, които имат много слаба връзка с реалната опасност от заразата.

Въпреки опасностите от свръхреакция нещата в България не излязоха извън контрол поради следните фактори:

Извънредното положение беше въведено от НС с подкрепата на опозицията, което му даде широка легитимност.

То беше въведено с времево ограничение от един месец

Това беше важна отлика в сравнение с Унгария. НС продължи положението с още един месец, като се произнесе по необходимостта от тази мярка.

НС продължи да функционира по време на извънредното положение, макар и без пленарните заседания

Отмяната на пленарните заседания, която беше частично компенсирана от свиквания от опозицията, беше сериозно нарушение на демократичните принципи. Парламентът не е ресторант, който може да бъде затворен по здравни и хигиенни причини. Държавата има ресурси да гарантира функционирането на висшия си орган, който е призван да законодателства, но и да контролира изпълнителната власт. Псевдолегалистките извинения с конституцията, за да се затвори парламентът, бяха нелепи. Вярно е, че основният закон изисква НС да взема решения с мнозинство от „присъстващите“, но за да се присъства на дадено гласуване, не е необходимо то да се случва в конкретна зала или всички да са в едно затворено помещение. Нищо не пречи да има лично гласуване с писмени бюлетини от кабинетите на депутатите, а обсъжданията да се провеждат онлайн в подходящи платформи.

Не се стигна до дерогацията от Европейската конвенция по правата на човека

Съдът в Страсбург има инструменти, с които да оцени дали ограничаването на определени права е било необходимо за опазване на общественото здраве. Цялостна дерогация от конвенцията, каквато в началото беше заявена от правосъдния министър, бе неоправдана и правилно правителството се отказа от нея въпреки първоначалните забегки на министър Кирилов по въпроса.

Президентът на републиката правилно наложи вето върху някои спорни елементи от закона за извънредното положение

Президентското вето върху недомислени мерки, ограничаващи свободата на словото и въвеждащи регулиране на цените подпомогна парламента, който ревизира първоначалните си неадекватни реакции. Ветото

демонстрира функционирането на разделението на властите, което е и гарант на правовата държава.

Конституционният контрол не беше суспендиран

Макар че КС не беше сезиран за конституционностъобразността на извънредното положение, съществуването на такава възможност дисциплинира мнозинството в парламента. Функционирането на КС демонстрира и че извънредното положение не е цялостно суспендиране на гражданските, политическите права и конституционните принципи в страната.

Още в самото начало българският опит показва и сериозни слабости обаче. Една от тях беше спомената – отмяната на пленарните заседания на НС, което не беше оправдано. Към тях трябва да добавим и карантината на съдилищата, които продължиха да функционират само по отношение на мерките, свързани с извънредното положение. Стари слабости на българската политика също излязоха на повърхността. И преди извънредното положение определени органи – като прокуратурата и КПКОНПИ – си позволяваха да действат като инструмент за разправа с политически или медийно неудобни хора. Извънредното положение и суматохата около него беше използвана за оказване на натиск върху определени неудобни, които бяха подложени на нова порция тормоз заради дързостта си да притежават несервилни към властта медии. Най-фрапантният случай на злоупотреба с власт беше вече споменат – наказателното преследване срещу професор Асена Стоименова, която си беше позволила да критикува определени действия на правителството. (Почти година по-късно съдът, разбира се, я оправда.) По сходен начин обвинения за изказвания бяха повдигнати и на двама политици – Волен Сидеров и Костадин Костадинов: ограничаването на словото, особено на политическото, не беше нито необходима, нито пропорционална мярка.

4. Краят на извънредното положение

Краят на извънредното положение дойде след 13 май. Народното събрание не взе решение за продължаване на конституционната ситуация на извънредност отвъд тази дата. На практика същите мерки, които бяха валидни, останаха с леки промени и след заветната дата. Само че бяха легализирани с нормално законодателство – в законите за народното здраве.

Може ли конституционно защитени права да се ограничават със закон?

Отговорът на този въпрос е положителен, но при определени условия. На първо място конституцията и ратифицираните от България международни договори (като Европейската конвенция за правата на човека) трябва изрично да позволяват това. За огромното мнозинство от предприетите по време на извънредното положение мерки такава възможност съществува. Да вземем например правото на свободно придвижване, за което чл. 35(1) на основния ни закон предвижда следното: *Всеки има право свободно да избира своето местожителство, да се*

придвижва по територията на страната и да напуска нейните предели. Това право може да се ограничава само със закон, за защита на националната сигурност, народното здраве и правата и свободите на други граждани.

Видно е от този текст, че въпросното право не е абсолютно и може чрез закон да бъде ограничавано за защита на здравето на хората и без извънредно положение, гласувано от НС. Това не означава обаче, че НС може да въвежда каквито си иска рестрикции в това отношение. И българското конституционно право, и юриспруденцията на съда в Страсбург (която е задължителна за нас) предполагат, че ограниченията трябва да са *строго необходими* и *пропорционални* на преследваната цел. Има най-различни тестове, които могат да се прилагат, когато се оценяват необходимостта и пропорционалността на предприетите мерки. Един такъв например е дали няма по-малко ограничителен начин да се постигнат същите цели. Ако може целта да се постигне с частично затваряне на парковете, тяхното цялостно затваряне би било противоконституционно, и т. н.

Накратко от формално легалистка гледна точка няма проблем карантинни мерки да се приемат и с обикновено законодателство. Но ако Конституционният съд и парламентът не упражнят достатъчно контрол при приемането и прилагането на това законодателство, може да се стигне до „нормализация“ на непропорционални и излишни ограничения.

Защо тогава изобщо бе въведено извънредно положение?

Ако мерките се оказаха възможни и с обикновено законодателство, защо тогава беше необходимо да се въвежда извънредно положение? По този въпрос може да има различни възгледи, но предприемането на тази доста радикална мярка изигра своята роля за мобилизацията на хората и за общественото осъзнаване на сериозността на проблема. Преди 13 март 2020 г. мнозина не бяха в състояние да видят разликата между COVID-19 и обикновения грип: извънредното положение избистри картината.

Като цяло самият факт, че една демокрация може да въвежда целево извънредно положение и след това да излиза от него, без да се изражда в диктатура, е добър знак.

Необходим ли беше Национален оперативен щаб?

Генерал Мутафчийски и оглавяваният от него щаб получиха голяма подкрепа от гражданите за времето на извънредното положение и разбира се, си създадоха и много врагове. България се сдоби и с нещо като „щаб в сянка“, който за кратко функционираше официално под председателството на професор Костов, а след това продължи партизански действия начело с доцент Мангърров.

Мутафчийски и официалният щаб поеха професионалната отговорност за мерките и с огромно търпение ги обясняваха на хората, без много да политиканстват. А също така те зададоха тон на отношение към ромите и малцинствата, който рязко и позитивно се отличава от тона на част от управляващите и присъдружната им преса. Мангърров и съмишлениците му

поддържаха и поддържат критичната гледна точка по въпроси, по които в целия свят няма еднозначни и доказали своята успешност решения.

Трябваше ли правителството да слуша щаба?

Какъвто и да е, щабът е консултативен орган, а основните решения се вземат от парламента, правителството и министрите. Отговорността за тези решения е в крайна сметка политическа.

Надигнаха се много гласове, че всичко предприето по време на извънредното положение е било излишна тежест за икономиката, без да има ясен медицински позитив. Или ако има, то той е по-малък от удара върху благосъстоянието на българина.

Такива притеснения със сигурност има не само у нас. Но по отношение на карантинните мерки и вземането на политическо решение за тях безспорно е следното:

- огромната част от държавите по света предприеха същите или сходни мерки;
- държавите, които не го направиха, след това съжаляваха и бързаха да компенсират (Великобритания), а Швеция няма особени видими позитиви от политиката си. (Да не забравяме, че сравнена с Италия, Испания и Балканите, Швеция е в постоянен режим на социално дистанциране, тъй като нито има големи фамилии, живеещи заедно, нито има същата култура на събирания на големи групи хора по площади, мегдани, трапези и софри);
- в Швеция смъртните случаи през пролетта на 2020 г. бяха около 4000, а в България след извънредното положение бяха все още под 200;
- и да бяхме оставили икономиката си „отворена“ през март-април 2020 г., резултатът (освен по-голямата смъртност) нямаше да е много по-различен, тъй като всичките ни търговски партньори се „затвориха“.

От тази гледна точка поне към момента на извънредното положение и неговото приключване управляващите имаха по-голямо основание да послушат щаба, отколкото да не го направят.

5. Проточилата се и рутинизирана извънредност: 2020-2021 г.

Извънредността на ситуацията не отмина с края на извънредното положение през май 2020 г. За съжаление България от страна с много ниска заболеваемост и смъртност се превърна във водеща в света по тези показатели през ноември 2020 г. и март 2021 г. Всичко това се случи, когато извънредността вече беше рутинизирана и не можеше да се третира като „изключение“ в смисъла на Шмит. Вече се знаеше с какъв арсенал от мерки разполагат страните, имаше протоколи за карантини и локдауни с предвидими ефекти, имаше и правно регламентиран ред за вземане на определени решения. Т.е. провалите на българската политика в овладяването на пандемията или ваксинацията не бяха продукт толкова на извънредността, колкото на рутинни дефекти на управлението. Слабостта на правителството на Борисов през есента на 2020 г. например доведе до необосновано релаксирани мерки за училища, заведения и т. н., които

предвидимо и закономерно доведоха до бум на заразата през ноември месец. Същото се случи и два месеца по-късно.

Българският опит демонстрира, че извънредното положение – ако е използвано обосновано и разумно – може да подпомогне демокрацията да се мобилизира за справянето с даден проблем. Рискът обаче бе, че с неговата отмяна хората могат да останат с впечатлението, че проблемът напълно е изчезнал. Това може би се случи в България от лятото на 2020 г., когато започна системно подценяване на заплахата. Именно това подценяване – и от обществото, но най-вече от властта – доведе до трагичния развой на нещата през следващите месеци. Въпреки това да се вини въвеждането на извънредното положение за този ефект би било пресилено.

Заклучение

Какво ни казва българският опит с извънредното положение по отношение на амбициозни критики на либералната демокрация от рода на тази на Карл Шмит? Нищо в този опит не може да бъде четено като впечатляващо потвърждение на неговата теория. Вместо симптом на някаква фундаментална дефектност на либералната демокрация българското извънредно положение беше учебнически пример за извънредност-в-рамките-на-либералната-демокрация. То остана процедурно-регулирано, времево-ограничено, подконтролно на съдебната власт. То имаше някакъв позитивен мобилизационен ефект в началните месеци на пандемията, макар че отмяната му доведе до фалшиво впечатление за отминала опасност. Като цяло то беше епизод, който едва ли ще остане като най-важния по време на ковидкризата.

В по-общ план критиката на Шмит на либералната демокрация е доктринерска и параноична. Тя стъпва върху два постулата, които нямат емпирично потвърждение в историята. Първо, тя твърди, че персоналистките автокрации са по принцип по-доброто решение на всяка извънредна криза. Второ, тя твърди, че персоналистките автокрации по принцип винаги са решение на кризите. Както стана дума по-горе, и двете твърдения не издържат на историческа проверка: по-голямо внимание е обръщано на първото твърдение, където сравнителният анализ ясно показва излизането на САЩ като световна суперсила (пред редица тоталитарни и авторитарни режими) след големите кризи на XX век. Но още по-показателен е провалът на Шмитовата теория да даде смислена защита на втория си постулат – защо смята изобщо автокрацията за „решение“ на кризи. Историческият опит показва, че много автокрации са водили страните си до катастрофа и често сами са продуцирали кризите, които след това е трябвало да решават.

Провалът на критиката на Карл Шмит на либералната демокрация не бива да води до залитане в другата крайност обаче: заключението, че либералната демокрация – т.е. всяка либерална демокрация – се справя *винаги* с кризи по-добре от конкурентите си. Грешката на Шмит е, че той твърди, че либералната демокрация задължително се справя по-зле от автокрациите, че те имат концептуално, изначално превъзходство. През XXI

век либералната демокрация е изправена пред реална *емпирична* конкуренция от редица автокрации – Китай на първо място. Няма никаква концептуална или теоретична гаранция, че тя ще се справи в управлението на определени кризи по-добре от тях. Нещо повече, модерни технологии – като изкуствения интелект и работата с големи масиви данни – могат да компенсират някои информационни недостатъци на автокрацията. Например изборите дават информация за желанията, настроеността, намеренията на хората: комбинацията от социални мрежи и изкуствен интелект може да компенсира липсата на подобна информация в една автокрация.

От тази гледна точка конкуренцията между режимите ще продължи и може би ще се задълбочи през следващите десетилетия, което е гаранция, че Карл Шмит – патронът на съвременните хобсианци – ще продължи да бъде популярен. По сходни причини може лесно да се предположи, че ще станем свидетели и на друго възраждане – на интереса към другия Карл: Карл Маркс. Едно е ясно: че „справянето с кризи“, което и двамата Карловци предлагат, има ясна цена – ограничаване и дори елиминиране на плурализма и политическата свобода. А това ограничаване и елиминиране само по себе си не е ли доста сериозна, екзистенциална криза?

ЛИТЕРАТУРА

Агамбен, Дж., (2019) *Номо Sacre II*, С.: *Критика и хуманизъм*, оригинално издание 2003.

Кръстева, А.; Смилова, Р.; Дичев, И. (2020), *Мислене под карантина*, С.: Фондация: Медийна демокрация.

Смилов, Д. (2018) „Власт, експлоатация и революция: 200 години Карл Маркс“, Портал Култура, <https://kultura.bg/web/власт-експлоатация-и-революция/>.

Смилов, Д. (2019) *Конституционализъм и демокрация: между върховенството на правото и на популизма в България (2001-2010)*, СУ „Св. Климент Охридски“, 2019 г.

Смилов, Д. (2020), „Коронавирусът: правата и свободите в извънредната ситуация“ в онлайн списание „Пирон“ на Софийския университет. <https://piron.culturecenter-su.org/19-daniel-smilov/>.

Шмит, К. (2008), *Понятието за политическо*, С.: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Adair-Toteff, C. (2005), „Max Weber’s Charisma“, *Journal of Classical Sociology*, July 1.

Bates, Clifford Angel, (2014) „The Centrality of Politeia for Aristotle's Politics: Aristotle's continuing significance for social and political science“, *Social Science Information* 53(1):139-159.

Hart, H.L.A., (1994) *The Concept of Law*, Oxford University Press, (second edition).

Manin, B. (1997), *The Principles of Representative Government*, Cambridge University Press.

McCormick, J. P. (1997) *Carl Schmitt's Critique of Liberalism: Against Politics as Technology*, Cambridge UP.

Mouffe, Ch., (ed.) (1999) *The Challenge of Carl Schmitt*, Verso, 1999.

Owen, J. (2020) *States of Emergency, Metaphors of Virus, and COVID-19*, <https://www.versobooks.com/blogs/4636-states-of-emergency-metaphors-of-virus-and-covid-19> March 31, 2020.

Raz, J. (1972) „Legal Principles and the Limits of Law“, *Yale Law Journal* 81.

Ryan, A., (2013) *On Politics: A History of Political Thought from Herodotus to the Present*, Penguin Books.

Schmitt, C. (1984), *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, Cambridge Mass. MIT Press.

Smilova, R. (2014) *The General Will Constitution: Rousseau as a Constitutionalist. Constitutions and the Classics: Patterns of Constitutional Thought from Fortescue to Bentham*, pp. 265-289.

БЕЛЕЖКИ

ⁱ Водещи автори, които налагат Шмитовата концепция за политика и власт са Агамбен, 2019, и Mouffe, 1999.

ⁱⁱ Виж Bates, 2014.

ⁱⁱⁱ Виж представянето на Аристотеловите идеи в Ryan (2013).

^{iv} Виж обзорната студия за Русо на Ружа Смилова: Smilova, 2014.

^v За моето разбиране на Марксовата концепция за власт виж: Смилов, 2018.

^{vi} Шмит, 2008, с. 21-22. „Специфичното политическо различаване, до което могат да се сведат политическите действия и мотиви, е различаването на *приятел* и *враг*... Враг е само една поне евентуално, т.е. според реалната възможност, *бореща* се група хора, която противостои на друга група хора.“

^{vii} Шмит, 2008., с. 32: „Държавата като политическо единство, което плурализъмът поставя под въпрос“.

^{viii} За представителството в демокрацията виж дълбинния анализ на Manin, 1997.

^{ix} McCormick, 1997, 157-206.

^x <https://www.youtube.com/watch?v=rgbwnEV5A30>.

^{xi} *Leni Riefenstahl, Filmmaker and Nazi Propagandist, Dies at 101, The New York Times, September 9, 2003.*

<https://www.nytimes.com/2003/09/09/obituaries/leni-riefenstahl-filmmaker-and-nazi-propagandist-dies-at-101.html>.

^{xii} Adair-Toteff, 2005.

^{xiii} За централността на Хобсовата философия в мисленето на Шмит виж McCormick, 1997, 249-289. Виж също: Schmitt, 1984. с. 34.

^{xiv} Raz, 1972, 847-848.

^{xv} За Шмит най-сериозният израз на отношението приятел-враг е в сферата на външната политика. Във вътрешната според Шмит има вторично политическо, което е отслабено от единството на политическата общност. Това вторично, непълноценно политическо е според Шмит театрално и интригантско – явно това е мнението му за партийната надпревара. Всяко „вторично“ политическо противопоставяне за Шмит е „релативизирано посредством обемащото всички противопоставяния политическо единство на държата“. Шмит, 2008, 25.

^{xvi} За обзор на тази тема виж Owen, 2020.

^{xvii} Част от тезите, изложени в следващите три секции на текста, бяха за първи път публикувани в статията ми „Коронавирусът: правата и свободите в извънредната ситуация“ в онлайн списание „Пирон“ на Софийския университет. Текстът бе писан след проведената на 22 април 2020 г. онлайн дискусия „Човешки права и извънредно положение“ с участието на д-р Красимир Кънев, д-р Димитрина Петрова, доц. Даниел Смилов, адв. Васил Георгиев и проф. Александър Къосев.

^{xviii} За обзор на проблематиката с популизма в България виж: Смилов, 2019.

^{xix} <https://novini.bg/bylgariya/politika/586557>

^{xx} По отношение на българската дискусия на философските и политическите аспекти на кризата виж книгата на Анна Кръстева, Ружа Смилова, Ивайло Дичев, *Мислене под карантина*.